

લાભુબહેન મોહનભાઈ મહેતાનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના લખતર ગામે થયો હતો. તેમના પિતા અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ આઝાદીની લડતના દિવસોમાં સૌરાષ્ટ્રના સિંહ કહેવાતા. તેમણે પંદર વર્ષની ઉંમરે ધોલેરામાં મીઠાના સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધેલો.

લાભુબહેન ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, બંગાળી અને અંગ્રેજી ભાષા જાણતાં. લાભુબહેન કુશળ અનુવાદક તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં. તેમણે મરાઠી, બંગાળી ભાષામાંથી ઘણા અનુવાદો આપ્યા. ઉપરાંત તેમણે ‘બિંદી’ નામનો વાર્તાસંગ્રહ અને ‘પ્રણયદીપ’ નામે નવલકથા આપ્યાં. તેમણે ‘કલા અને કલાકાર - ભાગ 1-2’માં જુદીજુદી કળાને વરેલા કલાકારોની મુલાકાતો આલેખી છે.

પ્રસ્તુત એકમમાં વિશ્વભરમાં શરણાઈનું ગુંજન કરીને શરણાઈ જેવા ભારતના સાદા વાદ્યને વિશ્વપ્રસિદ્ધ બનાવનારા બિસ્મિલ્લાખાંની મુલાકાત છે. સહૃદયી લેખિકાની કલમે લખાયેલું આ લખાણ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતમાં શરણાઈ વિશેનો મહત્વપૂર્ણ વિરલ દસ્તાવેજ છે. આ મુલાકાત તો છેક 1959માં લીધેલ છે, તે પછી તો બિસ્મિલ્લાખાં પૂરા સુડતાલીસ વર્ષ જીવ્યા તો પણ તેમના સમગ્ર જીવનનો પ્રેરણાદાયી ચિતાર અહીં આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

સુપ્રતિષ્ઠિત શરણાઈવાદક બિસ્મિલ્લાખાંની મુલાકાત લેવાનો વિચાર તો ઘણા સમયથી કરી રાખેલો, પરંતુ તેઓને મુંબઈ આવવાનું ઓછું બને અને આવે ત્યારે અનેક કાર્યક્રમ ગોઠવાઈ જાય એટલે લાંબી મુલાકાતનો અવસર મળે નહીં. આ વખતે તે ભય ટાળવા એમને અમારે ત્યાં જ ચા પીવાનું આમંત્રણ આપી મુલાકાત લઈ લીધી. દોઢ બે કલાકની મુલાકાતમાં એમની સરળતા, ખુદાપરસ્તી અને કલાપ્રેમનો સારો પરિચય થયો. શરણાઈ માટેની એમની લગની સાચા કલાકારને શોભે એવી જણાઈ. એમના જીવનમાં જાણે ત્રણ જ વ્યક્તિઓને સ્થાન હોય એમ એમની વાતચીત પરથી લાગતું હતું : ખુદા, મામા અને શરણાઈ. શરણાઈ પણ એમને મન એક વ્યક્તિ જેવી જ છે. આ ત્રણે વિષે વાતો કરતાં તેઓ ક્યારેક ગદ્ગદ બની જતા તો ક્યારેક ખૂબ મોજમાં આવી જતા. એમની સાથે જે વાર્તાલાપ થયો તે આ રહ્યો :

‘શરણાઈ બજાવવાનું આપે કેટલી ઉંમરે શરૂ કર્યું અને કોની પાસે શીખ્યા ?’

‘શરણાઈ શીખવાનું શરૂ કરવું પડે તેમ નહોતું. વંશપરંપરાથી અમારા કુટુંબમાં શરણાઈ બજાવવાનું ચાલ્યું આવતું હતું. ઘરમાં પિતા, દાદા, મામા, નાના સૌ શરણાઈ બજાવવાનું કામ કરતા હતા. જુદા જુદા રાજાના દરબારમાં તેઓની નિશ્ચિત નોકરી હતી. મારા દાદા ગ્વાલિયર રાજ્યનું બાલાજીનું મંદિર, જે બનારસમાં હતું ત્યાં નોકરી કરતા. બીજા વડીલો પણ કોઈ કોઈ રિયાસતમાં હતા. આ કારણે ઘરમાં વાતાવરણ ગાવા બજાવવાનું જ રહેતું. મને પણ એક નાની એવી શરણાઈ દીધેલી તે લઈને મારી પાંચ વરસની ઉંમરે હું ઘરમાં ટેં ટેં કરતો ફર્યા કરતો. એ વખતે મારા મામાએ મને પાસે બોલાવીને કહેલું તે મને હજુ યાદ છે. એમણે કહ્યું : ‘તારે વગાડવું હોય તો સૂરમાં વગાડ, કાનને મીઠું લાગે ને ફરી ફરીને સાંભળવું ગમે તેવું વગાડ.’ ત્યારથી મેં સૂરમાં વગાડવાની કોશિશ શરૂ કરી.’

‘તમારા જીવન પર સૌથી પ્રબળ અસર કોની ?’

‘મામાની. એ મારા સૌથી નાના મામા હતા. એમનું નામ અલીબક્ષ હતું. એ સંગીત પાછળ પાગલ હતા, ફકીર હતા, પરમેશ્વર પાસેથી એ કંઈક લઈને આવ્યા હશે, નહીં તો આ વિદ્યામાં એમના જેટલું પારંગત કોઈ થઈ શકે નહીં. તેઓ અઢાર અઢાર કલાક રિયાઝ કરતા. બાકીના છ કલાકમાં ખાવા, પીવા, સૂવાનું પતાવતા. જે માણસે અઢાર વરસ સુધી ને અઢાર અઢાર કલાક સુધી રિયાઝ કરી હોય એને કોણ પહોંચે ? અને ખુદના બંદા સિવાય આવી સાધના બીજું કરી પણ કોણ શકે ? સાધના સિવાય એમણે જિંદગીમાં બીજું કંઈ કર્યું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. પોતાનું ખર્ચ બહુ જ મામૂલી રાખતા. છ પૈસે ગજનાં કપડાં પહેરતા, ને કોઈ જાડાં કપડાં શા માટે પહેરે છે એમ પૂછે તો કહેતા કે ‘ખુદાને ચામ નહીં, પણ કામ પ્યારું છે.’

‘બાળપણ ને અભ્યાસ વિશે કંઈ કહેશો ?’

‘હું અઢી વરસનો હતો ત્યારે મા મરી ગયેલી એટલે મોસાળમાં જ મોટો થયો. છ સાત વરસનો થયો ત્યારે મને શાળામાં બેસાડ્યો, પણ એ વખતે હું સંગીતથી એટલો રંગાઈ ગયો હતો કે આખો વખત ગીત ગણગણ્યા કરતો. માસ્તર લખાવે : ‘અલફ,

બે, બે ટે' પણ એ લખવાને બદલે મનમાં ગીતનું ગુંજન જ ચાલતું હોય. માસ્તર જ્યારે મને પૂછવા આવે ત્યારે મારાથી જવાબ આપી ન શકાય. એક વખતે એક છોકરાએ ફરિયાદ કરી : 'સાહેબ, એ તો ભણવાને બદલે ગીત જ ગણગણ્યા કરે છે.' આ સાંભળીને માસ્તર ગુસ્સે થયા ને મને ખૂબ માર્યો. તે પછી હું ઘેર નાસી આવ્યો. મામાને કહી દીધું કે હું ભણવા જવાનો નથી, છતાં મામા આગ્રહ ને દબાણથી રોજ મોકલતા. મારું મગજ આમ તો બહુ સારું હતું. ગાવાનું તો જે સાંભળતો તે કંઠે થઈ જતું. મારા નાના અને મામા બંનેને મારા પર ઘણું વહાલ હતું. તેઓ મને રોજ સમય આપીને શીખવતા. ગાવાનું અને વગાડવાનું જેમ વધતું ગયું તેમ ભણવામાંથી ચિત્ત ઊઠી ગયું, પણ મામાની ધાકને કારણે રોજ સમયસર શાળાએ જવું પડતું એટલે દફતર લઈ ગામ બહાર ભટકવા ઊપડી જતો ને પછી શાળા છૂટે ત્યારે ઘેર આવતો. ઘેર આવી શરણાઈ વગાડવા બેસી જતો. આમાં એક દિવસ ચોરી પકડાઈ ગઈ. એક છોકરો ઘણા દિવસથી મારી ગેરહાજરીનું કારણ પૂછવા ઘેર આવ્યો ત્યારે મામાએ કહ્યું કે તે શાળાએ ગયો છે. મારું જુઠ્ઠાણું આમ પકડાઈ ગયું. સાંજે ઘેર આવ્યો ત્યારે મામાએ ખૂબ માર્યો અને ભાર દઈને કહ્યું : 'કભી જૂઠ ન બોલો. તીન બાત સીખ લો : 'તબિયત સંભાલો, ઈજજત બચાઓ, ઔર જૂઠ કભી ન બોલો.' ત્યાર પછી તો ઉપરા ઉપરી ચાર વરસ નાપાસ થયો એટલે થાકીને મામાએ જ મને ભણતો ઉઠાડી લીધો.' આટલું બોલતાં વળી તેઓ મામાની યાદમાં લાગણીવશ બની ગયા ને સ્વગત બોલતા હોય તેમ બોલવા લાગ્યા : 'સાચ્ચે જ, તેઓ ફકીર હતા. તેઓ કહેતા : 'સૂર લેના હૈ તો સચ બોલો !' એમની દૃઢ માન્યતા હતી કે આપણે સાચું બોલીએ તો સૂર પણ સાચો જ નીકળે. સાચું બોલનારને દરેક કામમાં સફળતા જ મળે.'

‘શરણાઈ સાથે તમારે ગીતની મદદ લેવી પડે છે ?’

‘જરૂર, સૂર મેળવ્યા વિના શરણાઈ શરૂ કરી શકાતી નથી. સ્થાયી, અંતરા, સંચારી, અભોગ, એ બધું યાદ કરી પહેલાં મનોમન ગાવું પડે છે. પછી એ સૂરો અમે શરણાઈમાં ઉતારીએ છીએ. કાર્યક્રમ આપતી વખતે તોડી, જૌનપુરી કે બીજો જે રાગ વગાડવો હોય તે મનમાં નાચવા લાગે છે. એના સૂર પકડાય એટલે આપોઆપ બજાવી જવાય છે. સૂર સાથે શબ્દની પણ જરૂરત રહે છે. શબ્દને કારણે સૂરમાં વજન આવે છે, ને તેથી ગાવા, બજાવવાની મજા આવે છે. શબ્દના અર્થ સાથે દિલ ચાલે છે અને ગીતના ભાવો મનમાં ઊઠે છે. આ બધું સ્વસ્થતાથી કરીએ તો જ થાય. ગભરાટથી સૂર મેળવવા પ્રયાસ કરીએ તો શબ્દ અને સૂર બંને ખોવાઈ જાય.’

‘આપના ગુરુ કોણ ?’

‘શરણાઈ તો મામા પાસે જ શીખ્યો, પણ ગાવાનું ને હાર્મોનિયમ બજાવવાનું બીજા પાસે શીખેલો. મારા હાર્મોનિયમના ગુરુ લક્ષ્મણપ્રસાદ, એ ગ્વાલિયરના મહારાજાના ભાઈ ગણપતરાવના શિષ્ય હતા. ગાવાનું અને રાગ શીખવાનું એહમદ હુસેનખાં પાસે શીખેલો.

‘આપે શરણાઈ જ કેમ પસંદ કરી ? અને તમારા સિવાય શરણાઈમાં બીજાનું નામ કેમ નથી સંભળાતું ?’

‘પ્રથમથી જ શરણાઈ ઘરમાં હતી, ઘરના એકે એક સભ્ય એ વગાડતા, એટલે પસંદગીનો સવાલ નહોતો. મને પણ શરણાઈ ગમી તેથી વગાડવાનું શરૂ કરી દીધેલું. નામ તો બીજા ઘણાનાં છે. યુ.પી.માં, મહારાષ્ટ્રમાં, મદ્રાસમાં અમુક અમુક શરણાઈ-વિશારદ છે, પણ હા, શરણાઈ બીજાં વાજિંત્રો જેટલી સહેલી નથી. એમાં તાકાત ખૂબ જોઈએ છે. દમ ખૂબ ઘૂંટવો પડે છે. છાતીનાં પાટિયાં ભીંસાઈ જાય એટલું જોર કરવું પડે છે, એમાં ફેફસાંને સારી કસરત મળે છે, ને તેથી રિયાઝ કરતી વખતે વારંવાર આરામ કરવો પડે છે. મામા મને હંમેશાં એક કલાક વગાડીને અર્ધો કલાક આરામ કરવાનું કહેતા. શરણાઈ પાછળ જાન દેવો પડે છે એટલે લોકો તેમાં જોઈએ તેવા પારંગત થઈ શકતા નથી.’

‘આપ રિયાઝ કેટલો સમય કરો છો ?’

જરા ઉદાસ બનીને કહે, ‘મામા હતા ત્યારે ઘણા કલાકો રિયાઝમાં જતા, કારણ કે એ વખતે કમાઈ લાવનાર ઘણા હતા. મામા કમાતા, નાના કમાતા, દાદા કોઈની નોકરી કરતા, કાકા ક્યાંક નોકરી કરતા. એમ સૌ કમાઈ કમાઈને લાવતું. પણ આજે તો મારે એકલાને કમાવાનું છે. પિતાજી છે, પણ વૃદ્ધ, મોટાભાઈ ચાલ્યા ગયા એટલે એમનું આઠ માણસનું કુટુંબ, મારું આઠ માણસનું કુટુંબ, એમ સૌના પોષણની જવાબદારી મારે શિરે છે. તેથી આ જાતના કાર્યક્રમ આપવા બહાર ફરવું પડે છે ને રિયાઝ ઓછી થાય છે. પહેલાં તો ચાર ચાર કલાક એક સાથે બેસીને રિયાઝ કરતો.’

પછી એ સમય યાદ કરીને મોજમાં આવી જઈ, સામે ચિત્ર ખડું થતું હોય તેમ એક કવિની અદાથી બોલવા લાગ્યા, ‘રાત ઢળતી હોય, આકાશમાં ચાંદની હોય, સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાઈ ગઈ હોય ત્યારે માલિકને યાદ કરીને રિયાઝ કરવામાં ઓર લિજ્જત આવે છે. રિયાઝ પણ સારી થાય છે. અમારા મજહબમાં કહેવાય છે કે મોડી રાત્રે સૌ સૂતા હોય ત્યારે ખુદાનો ફિરસ્તો નીકળે છે.

‘છે કોઈ એની દુવા લેનાર છે ?’ એમ એ જોતો જાય છે ને કોઈ જાગતું મળી આવે તો તેના પર આશીર્વાદ ઉતારે છે. આમ મોડી રાત પછીના એકાંતમાં રિયાઝ કરવાથી ફિરસ્તાની દુવા મળે છે.’ આ કહેતી વખતે ખરેખર તેઓ ખુદાની ઈબાદત કરી રહ્યા હોય એવો ભાવ એમના મોં પર હતો. ખુદા પ્રત્યેની ભક્તિમાં તેઓ તરબોળ દેખાતા હતા.

‘આપ અમુક મિજાજમાં હો ત્યારે જ સારું બજાવી શકો છો કે ગમે ત્યારે ?’

‘મિજાજની વાત તો દરેક કલાકારમાં હોય છે. તમે જાણો છો ને કે, ‘રાગ, રસોઈ ને પઘડી, કભી કભી બનતી હૈ.’ એટલે હરહંમેશ બધું સરખું જ ઊતરે તેમ નથી બની શકતું. મૂડ પર પણ આધાર રહે છે.’

‘તમારે વગાડવાનું તો હંમેશાં કાર્યક્રમ માટે અને કમાવા માટે જ બનતું હશે, મનની મોજ ખાતર કે કોઈને રાજી કરવા ખાતર વગાડવાનું બને ખરું ?’

‘હા, ઘણીવાર એવા પ્રસંગો બને છે. કોઈવાર પાછળથી પણ એવી મોજ અનુભવવી પડે છે. એક વખત કલકત્તાની એક સંસ્થાએ એના ફાળા માટે મારો કાર્યક્રમ માગ્યો. એની પાસે મને આપવાના પૈસા ન હતા. મેં એને જે મળે તેમાંથી અર્ધું મને આપવાની શરતે કાર્યક્રમ સ્વીકાર્યો. કાર્યક્રમ સારો થયો. ખર્ચ બાદ જતાં બચત પણ સારી થઈ, પણ એ ભાઈના મોં પર અર્ધો ભાગ મને દેવાની ઈચ્છા ન જણાઈ, છતાં કચવાતા મને, શરત હતી તેથી ભાગ આપી દીધો. મેં એના મુખભાવ જોઈ મારા ભાગમાંથી સો રૂપિયા પાછા આપ્યા એટલે એ બહુ જ ખુશ થયા. એના મોં પરની ખુશાલી જોઈ મને થયું, જે માણસ સો રૂપિયા આપવાથી આટલો ખુશ થાય છે તે, જો હું બધો ભાગ આપી દઉં તો કેટલો ખુશ થાય ? અને મેં ક્યાં લેવાની આશાએ રાખી હતી ? કાંઈ મળવાનું તો નથી એમ પહેલેથી જ ધારેલું હતું, તેમાં આ મળ્યું છે, તો મારે લેવું ન જોઈએ. એમ વિચારીને એ ભાઈને મેં ફરી મારી પાસે બોલાવ્યા ને કહ્યું : “લ્યો આ તમારી પૂરી રકમ ને ઉપર મારા તરફથી 11 રૂપિયા રોકડા. હું અહીં કાંઈ લેવા નથી આવ્યો, મને તો માલિકને આપવું હશે તો તે આપી રહેશે.” કહીને મેં મારા ભાગમાં આવેલી બધી રકમ આપી દીધી. એ જોઈને એ એટલા બધા ખુશ થઈ ગયા કે મને પણ આપ્યાનો અને શરણાઈ વગાડ્યાનો સંતોષ થયો.’

‘જીવનના કોઈ ખાસ પ્રસંગો યાદ આવે છે ?’

‘હા, બેચાર પ્રસંગો યાદ આવે છે કે જે જીવનભર ભૂલી નહીં શકું. હજુ ચાર દિવસ પહેલાં જ મામા સ્વપ્નામાં આવેલા. થોડા દિવસ પહેલાં મનમાં થયું કે મામાને સાંભળ્યાને કેટલાં વરસો વીતી ગયાં ! 1940માં તેઓ ગુજરી ગયા. હવે એ ક્યાંથી સાંભળવા મળવાના ? ને મને સ્વપ્ન આવ્યું. મામા ને મોટાભાઈ બંને બેઠા છે. હું શરણાઈ બજાવું છું. પણ સારી બજતી નથી. પછી મામા બજાવે છે ને હું ખુશ થઈ જાઉં છું. આ તો સ્વપ્નની વાત થઈ. હવે સાચો પ્રસંગ કહું. જ્યારે હું પંદર વરસનો થયો ત્યારે સારું વગાડતાં શીખી ગયેલો. લોકો મારી પ્રશંસા કરતા, પણ મામા હંમેશાં મને ટોક્યા કરતા. તેઓ કહેતા : ‘સૂર વચ્ચે રહી જાય છે ને તું એની આજુબાજુ જ ફર્યા કરે છે. સૂરમાં દાખલ થતો નથી.’ એમના આવા વલણથી મને માફું લાગતું. મને મનમાં થતું કે જાણી કરીને મામા મને પાછો પાડવા આવી ટીકાઓ કર્યા કરે છે. મને સારું આવડે છે એટલે મારો ઉત્સાહભંગ કરવાની જ એમની નેમ છે. મારા આવા વિચારનો મામાને ખ્યાલ આવી ગયો. એમને થયું કે છોકરાને મદ આવી ગયો છે, પણ એમણે મને કાંઈ કહ્યું નહીં.’

‘એક દિવસ રાત્રે હું ‘તિલક કામોદ’ વગાડતો હતો. મારા મનથી હું ઉત્તમ વગાડતો હતો. મામાએ મારા બજાવવાનો ભેદ મને સમજાવવા બાજુના ઓરડામાં બેસીને એ જ રાગ વગાડવા માંડ્યો. અને એ રાગ સાંભળતાં મારો મદ ઊતરી ગયો. એમની પાસે મારો રાગ કેટલો નબળો હતો તેનો મને બરાબર ખ્યાલ આવી ગયો. એમની સાધના જ એવી હતી કે એ સૌને ઝાંખા પાડી દે.’

‘એક બીજો પ્રસંગ પણ યાદ આવે છે. મામાની પાર્ટી ‘અલીબક્ષ એન્ડ પાર્ટી’ કહેવાતી. એક જગ્યાએ શરણાઈની સ્પર્ધા યોજાયેલી. મામા બીમાર હતા એટલે એમને બદલે મારે એમાં ભાગ લેવા જવાનું થયું. જતી વખતે મામાને પગે લાગ્યો, ત્યારે મામાએ આસમાન સામે જોઈ, ખુદાને યાદ કરી મારા વાંસા પર હાથ મૂક્યો અને પછી હિંમત આપતા હોય તેમ વાંસામાં હાથ ઠબકારી રજા આપી. એ વખતે હું મને બદલાઈ ગયેલો લાગ્યો. મારામાં જાણે મામાનો પ્રવેશ થઈ ગયો હોય એવો મને અનુભવ થયો. હરીફાઈમાં હું જીત્યો. મારી વાહવાહ થઈ ગઈ, પણ ઘેર આવ્યો તે પછી તો તેવો ને તેવો બની ગયો હોઉં એવું અનુભવ્યું ! મામાની શક્તિનો પરિચય મને ત્યારે થયો.’

‘છેલ્લો પ્રસંગ છે એમના અવસાન સમયનો. જિંદગીમાં કદી ન ભુલાય તેવો અને મારા ભાગ્યનો એ બનાવ છે. આજે હું જે છું એ એમની જ દુઆ છે એમ હું માનું છું. મામા છેક સુધી સાજા સારા હતા. એક દિવસ અચાનક બપોરે ચાર વાગે તબિયત ખરાબ થઈ, રાત્રે દસ વાગે વધુ ખરાબ થઈ ગઈ. હું એમની પાસે બેઠેલો. તેઓ પથારીમાં તરફડતા હતા. એમ ને એમ બેઠા બેઠા મને ઊંઘ

આવી ગઈ. લગભગ બે વાગે મામાએ મને ઉઠાડ્યો. હું ગભરાઈને જાગી ઊઠ્યો ને મેં પૂછ્યું : ‘પાણી જોઈએ છે ?’ એમણે ના પાડી, મેં ઊંઘ ઉઠાડીને જોયું તો મામા એકદમ સાજા લાગ્યા. થોડા સમય પહેલાંની એમની બેચેની ક્યાંય દેખાતી નહોતી. તેઓ પથારીમાં બેઠા થયા અને આસમાનમાં જોઈને કંઈક બોલવા લાગ્યા. પછી મને પોતાની પાસે લીધો, ખૂબ ભેટ્યા, મને ગળે લગાડીને ખૂબ ખૂબ હેત કર્યું. પછી કહે : ‘જાઓ, ખુશ રહો.’ અને હું સૂઈ ગયો. સવારે સાત વાગે એમણે દેહ છોડ્યો. આ છેલ્લું એમનું હેત, છેલ્લી એમની દુઆ, આજની મારી કાંઈ પણ નામના એ એમની દુઆને આધારે જ છે.’

‘કોઈ ચમત્કારનો અનુભવ થયો છે ?’

‘હા, એક બે એવા પણ પ્રસંગો છે. જો કે મામાએ એ વાત કોઈને ન કહેવા કહેલું, પરંતુ મારાથી ક્યાંક કહેવાઈ જવાય છે. હું હંમેશાં રિયાઝ સાંજે કરતો. રિયાઝ કરવાનું મને બાલાજીના મંદિરમાં બહુ ફાવતું. એક બાજુ ગંગા વહી જતી હોય, બીજી બાજુ મંદિર હોય, વચ્ચે નગારખાનું. એના પર બેસી રાત્રે રિયાઝ કરવામાં ઓર લહેજત આવતી. રિયાઝ સાંજના 7 થી 11 સુધી કરતો ને પછી પરોઢના 3 થી 4 કરતો. પરોઢિયે રિયાઝ કર્યા પછી નમાજ વગેરે પઢતો. આમાં સાંજના 7 થી 11 સુધીની રિયાઝ ખરી થતી. એકચિત્ત થઈને ખૂબ મહેનત કરવાનું ત્યારે ગમતું અને ફળ પણ સારું મળતું.’

‘એક દિવસ એવી રીતે રાત્રે “ચમનકલ્યાણ” વગાડતો હતો ત્યાં ક્યાંકથી સુગંધ આવવા લાગી, ધીમે ધીમે કરતાં મગજ તર થઈ જાય એવી સુવાસથી વાતાવરણ ભરાઈ ગયું. સુગંધ ક્યાંથી આવે છે ને શું છે તે જોવા સાજ છોડીને હું ઊભો થયો. આજુબાજુ જોતાં મંદિરના દરવાજા પાસે એક બુઢો માણસ દેખાયો. જોતાં ડરી જવાય એવો ઊંચો ફકીર જેવો એ લાગતો હતો. શરીરે માત્ર લુંગી પહેરી હતી. હાથમાં એક લાકડી હતી. ‘હું શું વગાડું છું ?’ એમ એણે મને પૂછ્યું તો એના તરફથી ખુશબોની લહેરી આવી ગઈ. હું સમજી ગયો કે આ સુગંધ એનામાંથી આવે છે, એટલે એને પગે લાગ્યો. પછી એણે મને વગાડવા કહ્યું. મેં વગાડ્યું, પણ મારું વગાડવાનું કોઈ અદ્ભુત વ્યક્તિ સાંભળે છે એ ખ્યાલથી હું સારું વગાડી ન શક્યો. એટલે થોડું વગાડી મેં છોડી દીધું. તેઓ બોલ્યા : ‘જિંદગીભર મઝા કરેગા’ અને એ ચાલી ગયા. એમના ગયા પછી મને ખ્યાલ આવ્યો કે એ કોઈ દૈવી પુરુષ હશે. મારે કાંઈક દુઆ માગવી જોઈતી હતી. તેથી હું એમની પાછળ દોડ્યો પણ એમનો પત્તો ક્યાંય લાગ્યો નહીં. મામાને જઈને મેં બધી વાત કરી.’ મામા નારાજ થયા. મારે એ વાત એમને પણ ન કરવી જોઈએ. ઈશ્વરી દુઆ ખાનગી જ રાખીએ એવી મને એમણે શિખામણ આપી.

‘આપના સાજની કોઈ વિશિષ્ટતા છે ?’

હા, મારું સાજ હું જાતે જ બનાવું છું ને જીવની જેમ જાળવું છું. અમારામાં રસમ પણ એવી હોય છે કે કોઈ એકબીજાનું સાજ વાપરે નહીં. હું મારું સાજ સાગના લાકડામાંથી બનાવું છું, કારણ કે એના સૂર રસદાર હોય છે. કેટલાક લોકો સીસમના લાકડામાંથી શરણાઈ બનાવે છે, એના સૂર કડક છે. શરણાઈ જેમ જૂની એમ વધુ સારી ગણાય. એ તૈયાર કરવામાં ઘણો સમય જાય છે અને મહેનત પણ ઘણી પડે છે. શરણાઈ બનાવવા માટેનાં ખાસ નાનાં મોટાં ઓજારો હોય છે. મારે ઘરે તો એનો એક કબાટ ભરેલો છે. સરાણિયા પાસે અમે લાકડું પોલું કરાવી લઈએ, પછી ઘેર બેઠા બેઠા તૈયાર કરીએ. લગભગ બે મહિને એક સાજ તૈયાર થાય. સૂરમાં જરા પણ ફરક ન પડે તે રીતે ઘસીને તૈયાર કરવું પડતું હોય છે. એની વચ્ચે મૂકવાના ‘રીડ’ મેળવવાની બહુ જ મુશ્કેલી છે. તે કલકત્તા અને તોજપુરના તળાવમાં જ થાય છે. ત્યાંથી લાવવા માટે ઘણાં જોખમો ને સાહસો ખેડવાં પડે છે. આ રીડ વરસાદમાં નરમ થઈ જાય છે, એટલે એની સારવાર ઘણી કરવી પડે. શરણાઈને ગરમીના દિવસોમાં કડવા તેલમાં ડુબાડી રાખવી પડે છે, નહીં તો ગરમીના દિવસોમાં તે ફાટી જાય. તેલમાંથી કાઢીને પછી એને સૂકવવા માટે તાપમાં નહીં રાખતાં હવામાં મૂકવી પડે છે અને પાવડર લગાડીને કોરી કરવી પડે છે.’

એમના વતન અને જન્મસ્થળ વગેરેની માહિતી પૂછતાં જે જવાબ મળ્યો તે આ રહ્યો :

‘અમે મૂળ પંજાબના હતા, પણ છેલ્લાં 250 વર્ષથી બનારસ વસીએ છીએ. પિતાનું નામ પયગમ્બરબક્ષ છે. અત્યારે તેઓ 75 વર્ષના છે, પણ એમના દાંત તદ્દન સાબૂત છે. રોજ સવારે કાચા ચણા ને ગોળ ખાય છે. લોઢું સીધું કરી શકે એટલી મજબૂતાઈ દાંતની છે. બે માઈલ ચાલે છે. આંખો પણ જરાય નબળી નથી.’

‘આમજનતા સામે સૌથી પહેલો કાર્યક્રમ આપે ક્યારે આપ્યો ?’

‘દરબારમાં વગાડવાનું તો નાનપણથી જ બનતું. નાના સાથે દરભંગાના દરબારમાં વગાડવા જતો. પણ લોકો સામે વગાડવાનું સૌથી પ્રથમ 1930માં અલ્હાબાદમાં સંગીત પરિષદ ભરાઈ ત્યારે બન્યું. એ વખતે હું સોળ વર્ષનો હતો. તે વખતનું દશ્ય આજે પણ બરાબર યાદ છે. બંને બાજુ બંને મામા બેઠેલા ને વચ્ચે હું બેઠો હતો. ને મેં ‘કેદાર’ બજાવેલો. પ્રથમ જ લોકો સામે આવ્યો

ને પ્રથમ ચંદ્રક મેળવ્યો. ત્યાર પછી 1934માં લખનૌમાં પરિષદ ભરાઈ ત્યાં બીજો ચંદ્રક મળ્યો. 1936-'37માં કલકત્તામાં ત્રણ ચંદ્રકો મળ્યા. 1938ની એપ્રિલની સોળમીએ લખનૌ રેડિયો પર પ્રથમવાર બજાવવા ગયો. 1956માં રાષ્ટ્રપતિનો ચંદ્રક મળ્યો. ચંદ્રકો, રાજા મહારાજા તરફથી શાલો-પોશાકો, સોનાના ગંઠા ને કડાં વગેરે એટલું બધું મળ્યું છે કે એની મોટી પેટી ભરાઈ ગઈ છે, તે બધું સાચવીને મૂકી રાખ્યું છે. મુંબઈ સૌથી પહેલો 1942માં આવેલો, ત્યારપછી તો અવારનવાર આવવાનું બને છે.'

“કલા અને કલાકાર”

શબ્દસમજૂતી

રિયાજ મહાવરો ગજ ચોવીસ ઈંચ જેટલું માપ, સ્થાયી, અંતરા, સંચારી અભોગ ગીત ગાવા વિષયક ઢબ કે રીતના માપ ફિરસ્તો દેવદૂત સાજ સાધન અહીં શરણાઈ સરાણિયો સરાણ પર ધાર કાઢનાર.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) બિસ્મિલ્લાખાને શરણાઈવાદન સિવાય શેનો શોખ હતો ?
- (2) બિસ્મિલ્લાખાને કઈ કઈ કલા હસ્તગત હતી ?
- (3) બિસ્મિલ્લાખાને મામાએ કઈ ત્રણ શીખ આપી ?
- (4) બિસ્મિલ્લાખાના ગુરુ કોણ હતા ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ટૂંકમાં ઉત્તર લખો.

- (1) મામાએ બાળક બિસ્મિલ્લાખાને શા માટે ખૂબ માર્યો ? પછી કઈ શિખામણ આપી ?
- (2) લાગણીવશ બિસ્મિલ્લાખાને મામાની સૂર વિશેની કઈ શિખામણ યાદ આવે છે ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

- (1) બિસ્મિલ્લાખાને મન પોતાના જીવનના યાદગાર પ્રસંગો કયા કયા છે ?
- (2) બિસ્મિલ્લાખાના જન્મ, ઉછેર અને બાળપણ વિશે એકમને આધારે નોંધ તૈયાર કરો.
- (3) ‘બિસ્મિલ્લાખાને સંગીત વારસામાં મળ્યું કહેવાય’ આ વિધાન સદૃષ્ટાંત સમજાવો.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

1. તમારા શિક્ષક પાસેથી ‘કલા અને કલાકાર’ પુસ્તક મેળવી વાંચો.
(કલા અને કલાકાર : લાભુબહેન મહેતા, સંપાદન - વર્ષા દાસ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી મૂલ્ય રૂ. 220/-)
2. ભારતના ખ્યાતનામ સંગીતકારોના જીવન વિષયક પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરો.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

1. બાળકોને વર્ચ્યુઅલ રૂમમાં લઈ જઈને સંગીતકારો અને જુદી જુદી કલાઓથી માહિતગાર બનાવો.
2. બાળકોને ક્યારેક શાસ્ત્રીય સંગીતના કાર્યક્રમમાં લઈ જાઓ.
3. જુદા જુદા શાસ્ત્રીય રાગોની સમજ આપવી.
4. ડી.ડી. ભારતી ચેનલ પર આવતા સાંગીતિક અને સાહિત્યિક કાર્યક્રમો તમે નિહાળો અને બાળકોને નિહાળવાનું કહો.

